

Finns det ekonomiska drivkrafter för Sovjetunionens expansion?

I den sovjetiska ekonomin konkurrerar de produktionsmaximerande företagen hårt om råvaror, arbetskraft och kapital, samtidigt som systemet medför ett stort slöseri med produktionsfaktorerna. Slöseriet och den allt svårare resursbristen kan förklara den sjunkande tillväxttakten, anser Bo Gustafsson. Att sätta sig i besittning av andra länders råvaror, arbetskraft och effektivare teknik är en utväg ur problemen.

Frågan om imperialismen och dess orsaker har i huvudsak diskuterats i anslutning till de stora moderna kapitalistiska industristaternas tendens att under 1800-talets senare och 1900-talets förra hälft lägga under sig andra, oftast underutvecklade länder ekonomiskt, politiskt och/eller militärt. Kapitalets strävan efter största möjliga vinst antas ge upphov till ett växande behov av avsättningsmarknader, råvarukällor och framför allt mer vinstgivande investeringsfält för kapitalet, när kapitalackumuleringen inom de egna nationella gränserna nått en viss utvecklingsnivå. Imperialismen blir därmed inbyggd i kapitalismen, även om dess verkningar kan upphävas av motkrafter (tex kolonial frigörelse). Därför har imperialismen nästan definitionsmässigt likställts med eller härletts ur modern storkapitalism (monopolkapitalism).

BO GUSTAFSSON är professor i ekonomisk historia vid Uppsala universitet. Han leder för närvarande ett projekt om den offentliga sektorns expansion i Sverige under 1900-talet.

Denna teori har onekligen varit ganska framgångsrik när det gäller att förklara varför vissa moderna kapitalistiska stater haft en tendens att lägga under sig andra stater. Alternativa imperialistteorier, tex Schumpeters, enligt vilken imperialismen är ett uttryck för atavistiskt-krigiska attityder från förkapitalistisk tid och kapitalismens frihandel i sig skulle vara en kraftfull anti-imperialistisk faktor, har inte haft någon större genomslagskraft.

Andra faktorer bakom imperialismen

Den dominerande teorin har dock skymt blicken både för andra betingelser för imperialism än ekonomiska och för att också andra ekonomiska beteenderegler än kapitalistisk vinstmaximering kan tänkas ge upphov till imperialism. För det första är kapitalets expansionssträvanden säkert en nödvändig men knappast tillräcklig betingelse för kapitalistisk imperialism. Alla kapitalistiska stater är inte ens tendentiellt alltid imperialistiska. De högt utvecklade kapitalistiska staterna i Norden kan inte i någon rimlig mening anses ha varit eller vara imperialistiska, förmodligen beroende på avsaknaden av starka militär-industriella kom-

plex, förekomsten av en stark arbetarrörelse, starka pacifistiska traditioner m.m. Omvänt har sannolikt de feodalt-militaristiska traditionerna i Tyskland varit verksamma faktorer bakom både det wilhelmska Tysklands och nazi-Tysklands imperialism. I USA har periodvis isolationistiska strävanden hämmat imperialistiska tendenser, tex under mellankrigstiden och efter nederlaget i Vietnam. Den uppfattningen att varje högt utvecklad kapitalistisk stat definitionsmässigt är imperialistisk (därför att den är monopolkapitalistisk) vilar på en sammanblandning av nödvändiga och tillräckliga orsaker till imperialism och medför att begreppet imperialism blir operationellt meningslöst. Med imperialism måste avses att en stat på ett eller annat sätt underkuvar en annan och hindrar den att fungera och utvecklas så som den skulle göra, om den vore självständig.

För det andra är det osäkert om kapitaltalets expansionssträvanden ens alltid är en nödvändig förutsättning för att förklara imperialism under kapitalismen. Ryssland och Italien var båda utvecklade kapitalistiska stater före 1914, som importerade kapital i stor omfattning. Men de var samtidigt starkt expansionistiska var och en på sitt håll. I dessa fall förklarar förmodligen delvis den inter-imperialistiska konkurrensen, tex i förhållande till England, det imperialistiska beteendet. Överhuvudtaget måste konkurrensen mellan rivaliserande stater tillmätas stor betydelse i hela det imperialistiska skeendet under 1800-talets senare del, när kapitalistiska stater lade under sig områden i Afrika och Asien, inte därför att de räknade med något direkt ekonomiskt utbyte av besittningarna utan för att de ville hindra andra stater att lägga under sig de aktuella områdena eller därför att dessa i en framtid skulle kunna visa sig värdefulla. Samma konkurrens är verksam också i rivaliteten mellan da-

gens supermakter i den strategiska planeringen inför möjliga framtida uppgörelser.

Imperialism i icke-kapitalistiska system

Dessa påpekanden kan tjäna som en påminnelse om begränsningarna i ensidigt ekonomiska tolkningar av imperialismen. Viktigare än detta är emellertid att fixeringen vid den kapitalistiska imperialismens ekonomiska drivkrafter medfört, att ingen uppmärksamhet ägnats de ekonomiska drivkrafterna till imperialism i *andra* typer av samhällsformationer. Jag tror således, att man skulle kunna ge goda argument för att den romerska imperialismen, i varje fall under republikens sista två århundraden, drevs fram av bla efterfrågan på slavarbetskraft för de stora latifundierna (under kejsardömet senare tid kastas kausaliteten om, så att det snarast är den militära expansionen som skapar slaveriet); att på motsvarande sätt medeltida imperiebyggen som Muhammeds och Karl den stores motiverades av bla att de gav härskarna makt över en ökad feodal jordränta; och att handelskapitalismens spanska, holländska, franska, svenska och engelska imperialism motiverades bla av att den typen av imperialism gav utdelning i form av ädelmetall, pengar, tulluppbörd och – liksom tidigare – avrad från räntepliktiga bönder för att användas till en växande feodalklass' lyxkonsumtion, byggandet av moderna, centraliserade stater och till subventionering av spirande kapitalistisk manufaktur. I det ideala fallet skulle alltså olika ekonomiska samhällsformationers imperialism kunna härledas ur de grundläggande målfunktionerna för den ekonomiska strukturens beteende, ehuru sammanhangen som påpekats naturligtvis är oerhört mycket mer komplexa än så.

När det till slut gäller post-kapitalistiska samhällssystem är det först och

främst den dominerande typen, det "stats-socialistiska" sovjetsamhället, som kan analyseras. I det fallet har fixeringen vid den kapitalistiska imperialismens kategorier lett till att man vanligen förnekat möjligheten av att tolka Sovjet-systemets expansionism i ekonomiska termer. Sovjetekonomin har inte privat kapitalbildning, maximerar inte vinsten, präglas av varu- och kapitalbrist i stället för överflöd och har dessutom haft egna rika råvarukällor. Därför – så har slutsatsen ofta varit – skulle sovjetsystemets expansionism inte kunna vara bestämd av samhällssystemets ekonomiska bas. I mer naiva varianter av denna ståndpunkt hävdas, att arbetarklassen är härskande klass i sovjetsystemet och att imperialistiskt beteende därför är uteslutet (om man inte tror på existensen av någon sorts "folklig imperialism" à la Karl Renner).

Jag vill visst inte förneka, att de hittills kända utslagen av sovjetisk expansion tämligen otvunget kan tolkas i militär-maktpolitiska termer. Det gäller förmodligen både angreppet på Finland och anexionerna av Baltikum och östra Polen under andra världskriget, överfallet på Ungern och Tjeckoslovakien 1956 respektive 1968, de omfattande militär-politiska engagemangen i Afrika (Mellersta Östern, Sudan, Somalia, Etiopien, Angola, Sydjemen), det militära stödet till Indien i dess angreppskrig mot Pakistan 1971, uppbackningen av Vietnams blixtkrig mot Kampuchea, ockupationen av Afganistan och nu till sist det militära stödet till Irak i angreppskriget mot Iran. De direkta belägen för att Sovjetunionens expansionism skulle vara ekonomiskt betingad är inte heller särskilt slående. Visserligen plundrades Östtyskland och Manchuriet ganska grundligt efter andra världskriget (enligt en uppskattning överfördes värden för 19 miljarder US dollar netto från Östtyskland till Sovjetunionen 1945–1960, dvs mer

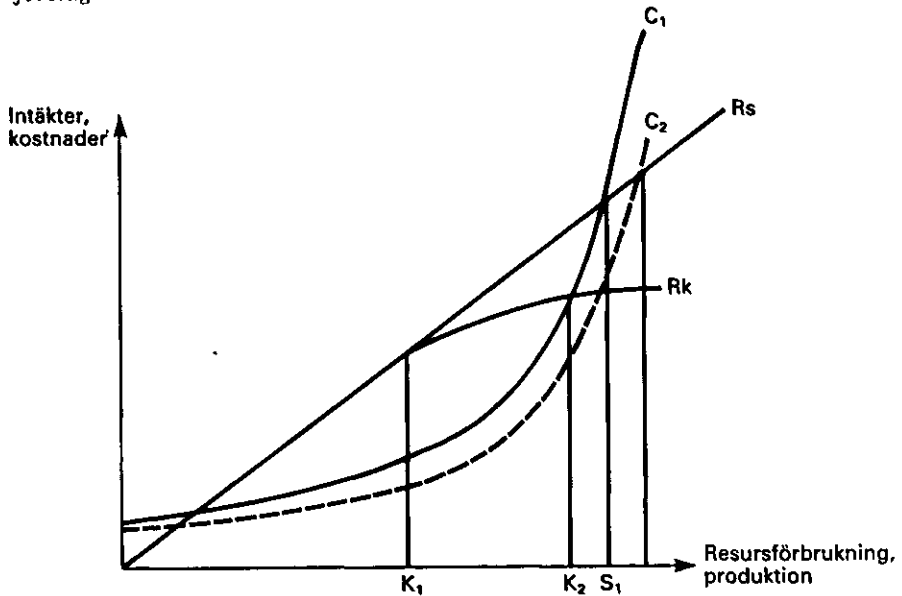
än hela Marshallhjälpen till Västeuropa) och avskaffades de samägda sovjetiska-östeuropeiska bolagen efter Stalins död, därför att de ensidigt gynnat Sovjetunionen. Men å andra sidan förefaller det som om *terms of trade* inom COMECON snarast gynnat de östeuropeiska ländernas maskinexport till Sovjetunionen än Sovjetunionens råvaruexport till Östeuropa. Det är förmodligen det politiska pris Sovjetunionen måste betala för fortsatt lojalitet från de östeuropeiska staternas sida, ty bindningen till Sovjetunionen medför att de avskämmas från det teknologiska framåtskridandet inom OECD-området.

Inte desto mindre kan det vara berättigat att söka en ekonomisk grund för sovjetsystemets expansionism, om man inte är tillfredsställd med att förklara makt-politiska strävanden i termer av "makt för maktens egen skull". Det är rimligt att anta, att tendenser till imperialism fyller någon sorts funktion i ett samhällssystem och erfarenhetsmässigt vet vi, att ekonomiska funktioner utgör en viktig grund för förklaringen av karakteristiska drag i samhällssystemets struktur och beteende. För dem som inte är övertygade därom kan det åtminstone vara intressant att man kan påvisa den rationella möjligheten av en ekonomiskt grundad imperialism i sovjetsystemet.

Motiv för kapitalistisk imperialism

Som redan påpekats brukar kapitalismens imperialism ytterst härledas ur systemets ekonomiska grundlag eller styrande beteenderegler: vinstmaximeringen. På en given marknad möter det kapitalistiska företaget med stigande kapitalackumulation och produktionstillväxt forr eller senare restriktioner för både resursförbrukning och framför allt för avsättning, dvs utbuds- och efterfrågerestriktioner. Försäljningspriset måste sänkas om man vill sälja mer och vid given teknik kommer kostnaderna att sti-

Figur 1. Resursförbrukning och produktion i vinst- resp produktionsmaximerande företag.

ga genom ökad konkurrens om råvaror, arbetskraft, kapital etc. Om vi förutsätter att det kapitalistiska företaget kan välja producerad kvantitet och därmed priset, kan man därför anta att planerade totalintäkts- och totalkostnadskurvor ser ut som R_k (totalintäktskurva) och C_1 (totalkostnadskurva) i figur 1. Under de givna förutsättningarna kommer det kapitalistiska företaget resursförbrukning och produktion att röra sig mot punkten K_1 på den horisontella axeln, där vinsten (avståndet mellan R_k och C_1) är störst. Om företaget vill öka vinsten måste det vidga avståndet mellan R_k och C_1 . Det kan tex ske genom utnyttjande av billigare arbetskraft och råvaror, så att totalkostnadskurvan i stället blir tex C_2 . Det kan också ske genom att tex avsättningen utomlands sker till priser, som till höger om punkten K_1 är högre än vid försäljning inom landet, så att totalintäktskurvan följer tex linjen R_s (varvid optimum för resursförbrukning och produktion också blir större än K_1). Detta kan vara enkla exempel på motiv för kapita-

listisk imperialism och följer av konventionell handboksvisdom.

I det allmänna fallet torde ofta *efterfrågan* vara det kapitalistiska företagens viktigaste begränsning (problemet med bristande effektiv efterfrågan med tendens till överproduktion framhävt av Marx och Keynes), eftersom vinstmaximeringen premierar hushållning med resurser och snabbt teknologiskt framåtskridande. Med János Kornai skulle vi därför kunna säga, att kapitalismen väsentligen är ett *efterfrågebegränsat* system.

Sovjetsystemet har en inbyggd resursbrist

Frågan är nu, om man kan härleda betingelser för imperialistiskt beteende också ur sovjetekonomins ekonomiska grundlag. Det är då till en början tveksamt, om en sådan beteenderegler verkligen kan härledas. De flesta bedömare tycks dock vara överens om att den mest grundläggande målfunktionen i sovjetekonomin är strävan efter största möjliga

bruttoproduktion. Tankegången är då vanligen foljande. Kommunistpartiets "övermål" är att "bygga kommunismen", vilket på det ekonomiska området tar sig uttryck i målsättningen "att skapa de materiella förutsättningarna för kommunismen", vilket tolkats just som produktionsmaximering (vilket officiellt sägs leda till den mest omfattande och allsidiga tillfredsställelsen av medborgarnas materiella och andliga behov ...). Trots de ansatser till reformförsök som förekommit sedan 1965 (till stor del upp-givna redan 1969) i syfte att effektivisera ekonomin genom ökad tonvikt på efterfrågan, avsättning, kvalitet, vinst och produktivitet, är det också först och främst de kvantitativa produktionsmålen som företagen uppfyller, och plan-överskridanden premieras. Vid konflikt mellan produktions- och avsättningsplanerna får de sistnämnda i regel vika. Detsamma gäller i konflikten mellan kvantitet och kvalitet, eftersom det inte framst är producenterna utan avnämarna som är intresserade av kvalitet.

De ekonomiska ministerierna och företagen har en starkt monopolistisk ställning (mycket starkare än för monopolistiska företag under kapitalismen) och det råder en typisk "säljarnas" marknad. Men inte ens handelsorganisationerna säljer egentligen. Enligt en sovjetisk undersökning från 1970 sysslar även handelsorganisationernas personal huvudsakligen med *fördelning* av produktionsföretagens produkter, inte försäljning. Det beror just på produktionsföretagens monopolistiska ställning. Den centrala planen tilldelar företagen resurser. Eftersom den grundläggande målsättningen är största möjliga produktion skapar detta en permanent bristsituation. Varje ministerium och företag vill uppfylla och helst överträffa respektive planmål, eftersom detta premieras. De strävar därför å ena sidan efter att få så låga planmål som möjligt och å andra sidan att hamst-

ra resurser, eftersom plangenomförandet och överträffandet då underlättas ("slak planering"). I medvetande därom sätter de centrala planeringsmyndigheterna planmålen så högt som möjligt ("styv planering"). Resultatet blir ett intensivt krig om råvaror, arbetskraft och kapital.

Inriktningen på produktionsmaximering skapar ett starkt *sug efter resurser* i systemet och en institutionaliserad bristsituation. Produktionsföretagen går tom in på konsumtionsvarumarknaden i jakten efter insatsvaror i produktionen. (De styrandes konsumtion drabbas dock inte, eftersom de har tillgång till reserverade inköpsställen.) Några större restriktioner på efterfrågan finns inte, eftersom företagen inte behöver sänka priset, om de vill "sälja" eller snarare leverera mer till handelsorganisationerna. Det produktionsmaximerande sovjetsystemet är sålunda väsentligen ett *resursbegränsat* system. Medan det kapitalistiska företagandet utmärks av ett inre "tryck" mot efterfrågesidan, utmärks sovjetekonomin av ett inre "sug" mot resurssidan för att tala med Kornai.

Inbyggt slöseri med resurser

Detta resulterar i en mycket hög resursförbrukning, både absolut och per enhet färdigvara. Den grundläggande orsaken är just inriktningen på maximering av bruttoproduktion, vilket uppmuntrar slöseri med produktionsfaktorer, en ständigt omvittnad företeelse. De senaste årens inriktning på omsättning i stället för produktion har just inte förbättrat situationen, ty företagen tenderar att kalkulera in sina kostnader i priserna. Det innebär, att produktionskostnaderna inte sällan tom överskrider produktionsvärdet. I vitryska republiken ökade jordbruksproduktionen 1970-1974 med 29 procent men kostnaderna med 44 procent. Den finansiella bristen täcktes genom att staten betalade högre bonuspriser för leveranser utöver planen.

Eftersom den administrativa planeringen inte kan förse företagen med nödvändiga produktionsfaktorer uppstår permanent flaskhalsar i produktionen och utdragna produktionstider. Enligt en sovjetisk uppskattning 1968 förloras ca 25 procent av den totala arbetstiden på grund av otillräcklig tilldelning av resurser till företagen. Konstruktionstiden för kolgruvor, stålverk och värmeverk har visat sig vara dubbelt så lång som i kapitalistiska länder. Av samma orsak tenderar företagen att hamstra resurser och hellre framställa vissa insatsvaror själva än att försöka få dem via planeringssystemet. Denna egenproduktion sker ofta till höga kostnader. Autarkin är mest utpräglad inom maskinindustrin. Lyftkranar och liknande transportutrustning produceras av 320 företag som är underordnade 35 olika ministerier och avdelningar. Men 250 av dessa företag framställer utrustningen för *egna* behov. Det ministerium som är ansvarigt för produktionen i fråga svarar för endast 14 procent av produktionen.

De finansiella restriktionerna på produktionen är också vanligen mycket svaga. Företagen kan i praktiken räkna med löpande krediter och det leder till att investeringskostnaderna i tex anläggningsindustrierna regelbundet överstiger de planerade, ibland upp till 2-4 gånger. De låga räntesatserna verkar i samma riktning. Om produkterna inte får avsättning finns möjligheter att erhålla krediter med de osålda lagren som säkerhet. Till det kommer slutligen, att prisystemet endast mycket ofullständigt återspeglar relativa knappheter. Det gäller kanske främst naturresurserna som är lågt prissatta eller fria nyttigheter. Det har lett till en så småningom även i Sovjetunionen påtalad, mycket omfattande miljöförstöring av kanske främst skog och vatten. Så länge produktionsmaximeringen är överordnad princip får miljöhänsyn vika och företagen finner det

ofta fördelaktigt att betala böter, när myndigheter inskrider mot alltför iögonfallande utslag av miljöförstöring.

Sovjetekonomin kännetecknas därför av överutnyttjande av resurser, permanent brist och produktion för produktionens egen skull. Lite tillspetsat kan man säga, att den fungerar som ett resursslukande "svart hål". I detta system kommer resursförbrukning och produktion inte som i det kapitalistiska företaget att stanna i punkten K_1 och inte heller i punkten K_2 i *figur 1*, där intäkter och kostnader i det kapitalistiska företaget går jämnt upp. Resursförbrukning och produktion rör sig i stället mot punkten S_1 . Det beror på att sovjetföretagets intäktskurva inte är R_x utan den räta linjen R_s , eftersom sovjetföretaget i regel inte behöver sänka priset om det vill avsätta mer.

I denna analys jämför vi kapitalistiskt och sovjetiskt företagande under antagandet "allt annat lika", tex relativa priser. Av figuren framgår endast intuitivt, att inte bara resursförbrukningen absolut utan också *per enhet färdigvara* är större i det sovjetiska än i det kapitalistiska företaget. Att så är fallet kan emellertid lätt visas. Likaså att *genomsnittlig och marginell produktivitet per enhet färdigvara* är lägre än i det sistnämnda.

Men eftersom de planerade kostnaderna inte sällan överskrider och de finansiella restriktionerna är så svaga, arbetar företagen snarare efter den lägre (streckade) kostnadskurvan C_2 än den verkliga C_1 . När det är fallet ökar resursförbrukning och produktion ytterligare, nämligen till S_2 . Och där gäller att produktionen "kostar mer än den smakar", eftersom de faktiska produktionskostnaderna överstiger produktionsvärdet (avståndet mellan R_s och C_1). Man kan inte utesluta, att den imponerande produktionstillväxt som kommit till stånd i Sovjetunionen i dess ekonomisk-historiska

utveckling som helhet just kostat mer än den smakat, i varje fall när det gäller utnyttjandet av de primära produktionsfaktorerna arbete och naturliga resurser. För det talar den omfattande skövlingen av miljön liksom av människor (tvångsarbetet, främst före 1956). Periodvis kan det också ha gällt kapitalföremålen (det bristande underhållet av byggnader och anläggningar).

Resursbristen och slöseriet sänker tillväxten

Precis som ett väsentligen efterfrågebegränsat ekonomiskt system som det kapitalistiska kan också ett väsentligen resursbegränsat system som det sovjetiska skapa betingelser för imperialistiskt beteende. Detta har hittills undandragit sig uppmärksamhet emedan den extensiva tillväxten kunnat försiggå relativt friktionsfritt tack vare riklig tillgång på både arbetskraft och råvaror. Det finns emellertid tecken som tyder på att denna resurslukande maskin börjar stöta mot sina fysiska gränser. Med systemets spelregler och bruttoproduktionens tillväxttakt som överskuggande mål kan det visa sig nödvändigt och i varje fall önskvärt att utvidga resursbasen genom expansion utanför landets gränser.

För det första har takten i produktionstillväxten sjunkit långsiktigt sedan 1950-talet. Bruottonationalproduktens tillväxttakt har sjunkit från 6 procent 1951/55 till 5,8 procent 1956/60, 5 procent 1961/65, 5,5 procent 1966/70 och till 3,8 procent 1971/75. Nedgången i tillväxttakten har skett trots massiva investeringar. Sedan 1950 har kapitalstocken exklusive bostadssektorn ökat med 9 procent per år (mot ca 6,5 procent i Japan och Västtyskland och knappt 3 procent i England och USA). Men en mycket stor del av investeringarna går till anläggnings- och således inte till maskininvesteringar (som är de främsta bärarna av tekniskt framåtskridande) och ande-

len ersättningsinvesteringar är mycket låg. Det får till följd att investeringarnas livslängd i industrin blir abnormt lång (enligt sovjetiska undersökningar ca 50 år i lätt industri, 70 år i kemisk industri och 90 år i järnmetallurgi). Därför blir produktionskostnaderna höga i många industrier (1969 50 procent högre i äldre än i nyare valsverk tex). Också reparations- och underhållskostnader blir onormalt höga: 1970 gick ca 20 procent av alla investeringar till reparation av kapitalutrustning och vid mitten av 60-talet var 29 procent av alla anställda i maskinindustrin sysselsatta med reparationer. (Orsakerna till aversionen mot nyinvesteringar i ny teknologi berörs nedan.)

Den låga effektiviteten i kapitalanvändningen är alltså en orsak till att tillväxttakten pressas ned. En annan är att överflyttningsinvesteringarna från jordbruket genom överföring av arbetskraft till industrin i stor skala sjunkit. Bristen på arbetskraft har blivit ett allt besvärligare problem och i början av 1970-talet visade sig de första ansatserna till import av arbetskraft för att klara flaskhalsar i vissa sektorer. Ett betydande problem är att tillskotten av arbetskraft inte faller inom de regioner där behoven är störst. Trots att man ibland räknar med en kommande omsvängning i reproduktionstälens utveckling talar mycket för att befolkningens tillväxttakt omkring år 2000 kommer att sjunka till 1/3 av tillväxttakten omkring 1950.

Det ekonomiska "kontrakt" som relationerna till Östeuropa baseras på (relativt billiga sovjetiska råvaror mot östeuropeiska maskiner) börjar också undermineras på grund av tendenser till råvarubrist i Sovjetunionen. Det gäller kanske framför allt olja, som Sovjetunionen i ökad utsträckning behöver reservera för egen användning och för export till väst för att få hårdvaluta till teknologiimporten. Faktiskt importerar Sovjetunionen själv en del olja numera. I varje fall

i början av 1970-talet var också importen av naturgas från Iran och Afghanistan större än exporten till Västeuropa. Visserligen har Sovjetunionen stora oljetillgångar i östra Sibirien. Men problemet är dels att både anläggnings- och lönekostnaderna där är mycket högre än i västra Sibirien och europeiska Ryssland (de förra 30–100 procent högre), dels att resurserna inte är placerade där behoven finns: 80 procent av landets energiresurser finns öster om Ural men 80 procent av energikonsumtionen faller på europeiska Ryssland. Energitillgångarna i Ural–Volga-området börjar uttömmas samtidigt som de östsibiriska tillgångarna knappast kan ge särskilt stora tillskott på kort sikt.

Teknisk utveckling och utrikes-handel — omöjliga utvägar

En utväg ur dilemmat vore en snabbare teknisk utveckling, vilket skulle minska resursförbrukningen per producerad enhet. Det är därför Sovjetunionens ledare blivit alltmer intresserade av teknologiimport. Men produktionsmaximeringen premierar inte inhemsk teknisk utveckling, ty en effektivare maskin ger lägre bruttoproduktionsvärde än en ineffektivare. Försök att övergå till att maximera nettoproduktionen har lett till slöseri med arbetsinsatserna, eftersom det ökar förädlingsvärdet. Men dessutom skapar innovationsverksamhet problem med att uppfylla produktionsplanerna, vilket reducerar inkomster och bonus för anställda och företagsledning. De sovjetiska företagsledningarna är därför extremt riskundvikande och ovilliga att introducera ny teknik.

Men även om systemet effektiviserades skulle det medföra stor resursförbrukning, så länge produktionsmaximeringen styr systemet och efterfrågan inte sätter några gränser för produktionstillväxten. I *figur 1* ger en effektivare produktion en sänkning av kostnadskurvan

från C_1 till C_2 , visserligen lägre kostnader per producerad enhet men också ökad produktion och ökad resursförbrukning, från S_1 till S_2 .

En annan utväg skulle vara att utnyttja komparativa fördelar genom ökad internationell handel. Som sagts importerar Sovjetunionen numera utländsk teknologi i större omfattning än tidigare i utbyte mot framför allt olja. Men problemet är dels att den måste betalas med allt knappare oljetillgångar, dels — som bla Joseph Berliner framhåvt — att den trots allt ger endast ett marginellt bidrag till den stora sovjetiska industriapparaten. Teknologimporten har därför inte heller ökat särskilt mycket i förhållande till de inhemska investeringarna. Men även om den skulle kunna ökas mer, är det tveksamt om det skulle utnyttjas: alltför stor teknologi-import gör Sovjetunionen beroende av väst.

Visserligen utgör handeln med väst numera drygt 1/3 av Sovjetunionens utrikeshandel. Men exporten består fortfarande huvudsakligen av råvaror och livsmedel. Färdigvarornas andel utgör endast 5 procent och det har visat sig svårt att öka exportkapaciteten på det området. Detta beror återigen på att det centraliserade och administrativa planeringssystemet är inriktat på produktionsmaximering. För att få detta att fungera hjälpligt kan man inte göra sig alltför beroende av icke-kontrollerbara försörjningskällor. Dess konsekvenser påverkar också konkurrenskraften, nämligen i form av låg produktkvalitet, otillräcklig hänsyn till service och reservdelar, svårigheter att upprätta direktkontakt mellan säljare och köpare samt rigida produktionsprogram. Om inte de sovjetiska färdigvarorna vore så lågt prissatta, skulle konkurrenskraften vara ännu mindre. Även på den här punkten har försök gjorts att effektivisera handelsorganisationerna under 1960-talet genom decentralisering av befogenheter till enskilda

ministerier. Men 1975 skedde en återgång även här, emedan handelsdepartementet riskerade att förlora kontrollen över utrikeshandeln.

Ett politiskt dilemma

Detta är det bakomliggande och helt avgörande politiska problemet. Den styrande regimen har hittills inte utan framgång lyckats konservera sina maktpositioner genom att garantera sovjetmedborgarna en materiell levnadsstandardökning efter andra världskriget som varit exempellös i Sovjetunionens ekonomiska historia. De minoriteter som inte låtit sig nöja därmed har effektivt eliminerats eller övervakas genom en utbyggd statlig kontroll- och repressionsapparat. Detta "sammällskontrakt" förutsätter emellertid, att produktionstillväxten, inte minst på konsumtionsvaruområdet, kan fortgå utan ökande störningar. Men det är just på den punkten som det produktionsmaximerande systemet nu börjar röja sina svagheter. Sjunkande arbetskraftstillgångar och råvaruresurser, trögt tekniskt framåtskridande och låg kapitaleffektivitet sänker tillväxttakten. Effektivisering erkänns vara lösningen på dilemmat. Men de effektiviseringsförsök som hittills gjorts har hela tiden skett inom ramen för den centraliserade administrativa maktapparaten och när de har gått längre har en återgång skett förr eller senare. *Verkligen effektivisering förutsätter decentralisering av beslutsstrukturen, av makt och befogenheter, kort sagt demokratisering. Men detta står i konflikt med kommunistpartiets diktatur.* Det var därför som Chrustjovs regionalisering av ekonomin avskaffades och de ekonomiska reformerna gick i stöpet. Av samma skäl störtades Nagyregeringen i Ungern 1956 och Dubcekregeringen i Tjeckoslovakien 1968, ty dessa var på väg att införa just decentraliserade och demokratiserade ekonomiska och politiska system. Om det skulle

ha förverkligats, skulle ett hotande exempel på ett alternativt socialistiskt system ha upprättats på den egna "bakgården".

Expansionism — en räddning för systemet

Utan att ändra på systemets grundvalar måste på sikt resursbasen vidgas och/eller den teknologiska nivån höjas. I båda fallen riktas uppmärksamheten på omkringliggande länder. Den avancerade teknologin finns närmast i Västeuropa och resurser av råvaror och arbetskraft i Tredje Världen: Mellersta Östern, Sydöstasien och Afrika. För ett system som har svårigheter att via marknaden tillägna sig resurser återstår synbarligen endast en möjlighet: att *sätta sig i besittning av andra länders råvaror, arbetskraft och effektivare teknik för att motverka resurssuget i det egna systemet.* Naturligtvis gäller detta endast som möjlighet och tendens, där alternativa strategier i praktiken måste vägas in (t ex kostnaderna av en okkupation av Iran vägs mot kostnaderna av att utveckla de öst-sibiriska oljetillgångarna). I sovjetsystemet tycks dock råda ett ganska påtagligt samband mellan ekonomi och politik: Det är förmodligen ingen tillfällighet att politisk framgång och karriär mycket ofta går via framgångar i fråga om produktionsmaximering.

För att ta andra länders resurser krävs också en kraftigt utbyggd, offensiv militärapparat. Det är i varje fall intressant att konstatera, att en sådan byggs upp snabbt sedan slutet av 1960-talet. Medan USA:s andel av världens militärutgifter sjönk från 41 till 26 procent 1968–78, steg Sovjetunionens från 23 till 26 procent enligt SIPRI:s beräkningar. Den sovjetiska militära uppladdningen särskilt i Mellersta Östern och Europa skulle därvid kunna tolkas som en effekt av systemets grundläggande ekonomiska drivkrafter, även om konkurrensen med

omgivande stormakter som USA och Kina naturligtvis också spelar in. Ett centraliserat och administrativt planerat ekonomiskt system inriktat på produktionsmaximering kan sålunda skapa betingelser för imperialism i lika hög grad som ett vinstmaximerande kapitalistiskt system.

APPENDIX

Ovanstående uppsats, som avsiktligt framställts i sammanträngd form för att ge kärnpunkten i argumentet, forutsätter naturligtvis att läsaren något känner till hur sovjetekonomin – som verkligen är en kommandoekonomi – fungerar liksom också marxistisk imperialismdiskussion. Viktiga för min egen uppfattning har varit bl a följande arbeten:

En modern framställning av imperialismens teori och praktik ger Hans-Ulrich Wehler (utg), *Imperialismus*, Köln–Berlin 1970. Den klassiska framställningen av den marxistiska teorin om imperialismen är N. Bucharin, *Imperialism and World Economy*, New York 1929, författad 1915 och last av bl a Lenin samma år i manuskript. Innan Bucharins bok publicerades gav Lenin själv ut sin mer förenklade och agitatoriska men också mer kända version av teorin. Lenins bok innehåller emellertid inte någonting som inte återfinns hos Bucharin.

Den allmänna bild av sovjetekonomin funktionssätt som ges i artikeln återfinns i flera standardverk, tex hos Alec Nove, *The Soviet economic system*, London 1977, och hos Michael Ellman, *Socialist planning*, Cambridge 1979. Mycket informativ är också A. Ådahl och A. Perłowski, *Sovjetunionens näringsliv*, Lund 1978. Den grundligaste översikten av sovjetekonomin jag känner till är den digra samlingsvolymen *Soviet Economy in a new perspective. A compendium of papers submitted to the Joint Economic Committee*, Congress of the United States, Washington 1976, bl a också med bidrag av Lars Calmfors, Jan Rylander, Hans Bergendorff och Per Stangert. Uppfattningen av sovjetsystemet som väsentligen resursbegränsat i motsats till den väsentligen efterfrågebegränsade kapitalistiska marknadsekonomin har systematiskt utförts av János Kor-

nai i tex *Resource-constrained versus demand-constrained systems*, Seminar Paper No 113, Institute for International Economic Studies, Stockholm 1975. Men idén återfinns tidigare hos tex Kalecki och redan på 1920-talet hos ryssen Kritsman (se referenser hos Kornai). Den som val mest systematiskt framhåvt, att sovjetekonomin närmast kan sägas vara ett produktionsmaximerande system är Edward Ames i dennes synnerligen läsvärda *Soviet Economic Processes*, Homewood, Ill 1965.

En intelligent tolkning av sovjetisk expansionism i stor-ryskt historiskt perspektiv ger Ivan Dzyuba, *Internationalism or Russification?*, New York 1974, med många slående paralleller. Relationerna mellan Sovjetunionen och Östeuropa under de senaste åren kan studeras i samlingsvolymen *East-European Economies Post-Helsinki. A compendium of papers*, Joint Economic Committee, Washington 1977. Produktionsmaximeringens effekter på miljön finns bl a sammanfattade med försök till teoretiska generaliseringar i Fred Singleton (utg), *Environmental misuse in the Soviet Union*, New York 1976. Svårigheterna för sovjetekonomin att innovera och sambanden med produktionsmaximeringen behandlas utförligt av Joseph Berliner, *The innovation decision in Soviet industry*, Cambridge, Mass 1976.